

Moeten molens altijd malen?

Echt of niet echt?¹ Is het authentiek, of namaak? In veel situaties in de westerse wereld is deze vraag aan de orde: bij het lezen van een boek (non-fictie óf fictie), het bekijken van een film of documentaire, de aankoop van antiek of kunst, het bezoek aan een binnenstad of zelfs het surfen op internet. Soms is de vraag naar echtheid expliciet, bijvoorbeeld bij de taxatie van een oude meester, vaker impliciet, bijvoorbeeld bij het beluisteren van een interview.

Het antwoord kan een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van de ervaring of beleving die mensen van een situatie hebben. Het wordt in meeste omstandigheden als waardevol gezien, soms zelfs als essentieel. Meestal is er echter geen sprake van een eenduidig en onomwonden antwoord op basis van objectieve criteria. Men beschouwt of ervaart iets als 'echt' of 'onecht' op basis van een complex samenspel van suggestie, vertrouwen, overreding, verwachting en ervaring. En op alle zintuigen wordt een beroep gedaan. Taal, geur, beeld en geluid spelen allemaal mee.

SAMENVATTING

Zijn de in Nederland gangbare restauratiefilosofische uitgangspunten leidend voor de restauratiepraktijk van de Nederlandse molens? Op deze vraag moet ontkennend worden geantwoord. Het principe 'molens moeten malen' betekent de instandhouding van het ambacht van de molenaar en de molenmaker maar niet noodzakelijk van de authentieke bouwmassa.

Recente internationale ontwikkelingen met betrekking tot de begrippen authenticiteit en immaterieel erfgoed betekenen een onverwachte emancipatie van deze benaderingswijze. In deze bijdrage worden echter een aantal kritische kanttekeningen geplaatst bij de restauratiepraktijk van molens en gepleit voor een meer gedifferentieerde aanpak voor de toekomst: moeten (alle) molens altijd malen?

Authenticiteit is, met andere woorden, geen vaststaand, oorspronkelijk gegeven, of tenminste niet uitsluitend, maar ook iets dat 'tot stand komt'.

Het leent zich daarom voor manipulatie, en ik bedoel dat niet noodzakelijk in negatieve zin, en dat is belangrijk in een tijd waarin de mogelijkheden om iets te maken, te herstellen en te reproduceren steeds omvangrijker en beter worden. Ook reproductie hoeft niet altijd strijdig te zijn met authenticiteit, maar het heeft in de westerse belevingswereld, zeker bij experts, maar ook bij het publiek, wel de schijn tegen.

Drie voorbeelden van 'Nederlandse' molens in den vreemde kunnen dat illustreren. Juist dergelijke molens in een op het oog wezensvreemde context bieden een uitvergroting van wat authentiek is of niet in een globaliserende en moderniserende wereld. En vooral hoe 'echt' en 'onecht' zich verhouden tot 'eigen' en 'vreemd' in een wereld van toenemend contact tussen groepen van verschillende etnische, religieuze en nationale pluimage.

De begrippen 'echt' en 'onecht' spelen een belangrijke rol in het werk van de Nederlandse kunstenaar Barbara Visser (1966). Ze wil weten wat mensen voor waar willen aannemen en welke rol beelden daarbij spelen. Uiteindelijk is haar werk een uitnodiging om 'verder te kijken' of 'beter te

kijken'.² Zij verwierf bekendheid met haar project *A Day in Holland / Holland in a Day* (2001). Een element van dit project heeft intussen landelijke bekendheid gekregen door het gebruik ervan als figuur op een Nederlandse postzegel (figuur 1).

Op het eerste gezicht betreft het twee Japanse toeristen voor een Nederlandse standerdmolen. Bij nadere beschouwing blijken het echter twee Nederlandse acteurs te zijn, die geschminkt en geplaatst zijn voor een molen in het Japanse themapark Huis ten Bosch (sinds 1983), volgens de bouwer en eigenaar een moderne versie van het zeventiende-eeuwse, door Nederlanders bewoonde en bebouwde eiland Decima, bij Nagasaki.³

Barbara Visser heeft met haar beeld een fictieve situatie gecreëerd in een wereld die helemaal fictief is. In de combinatie van schoongepoetst decor en geperfectioneerde acteurs lukt het haar op 'eenvoudige' wijze de hoogcommerciële en stereotype enscenering als tweedimensionaal vermaak en bedrog te ontmaskeren. Het is mij in dit verband een raadsel hoe TNT Post in deze voorstelling de basis ziet, zo meldt haar website, voor een 'allegorische oer-Nederlandse postzegel', die op 'een welsprekende manier Nederland uitbeeldt'.⁴ Vissers ontmaskering laat natuurlijk onverlet dat het erfgoedpark Huis ten Bosch een enorme invloed heeft op het beeld dat de massaal toestromende Japanners van de Nederlandse cultuur en het verleden zullen hebben.

1 BARBARA VISSER, A DAY IN HOLLAND / HOLLAND IN A DAY (2001), TPG POST 2006

'Echt' en 'onecht' is vaak een essentiële component van de confrontatie van 'eigen' en 'vreemd'. In dit opzicht wordt het werk van Visser ongemakkelijk, confronterend en politiek als we het Japanse beeld lezen in samenhang met een ander maar verwant project van Visser, *The World Belongs to Early Risers*. Hierin documenteert ze een mediterraan strand met een verdronken vluchteling op de vloedlijn en op de voorgrond een badgast die onverstoord ligt te zonnen: de dubbele realiteit van de grens van Fort Europa enerzijds en een welvarende vakantiestreek anderzijds.

Juist in deze door toeristenmassa's bezochte mediterraan kuststreek is ook een ander voorbeeld van een 'Nederlandse' molen buiten Nederland te vinden: het vijfsterrenresort Orange County in het Turkse Kemer, circa vijftig kilometer ten oosten van Antalya. Het hotel is, zo vermelden diverse toeristische websites, 'gebouwd volgens zestiende-eeuwse Hollandse architectuur' en 'geïnspireerd op Amsterdam en het vissersstadje Volendam'.⁵ Men spreekt over een 'waar Nederlands paradijsje' en in 'zo'n Hollands landschap onder de Turkse zon mag een windmolen niet ontbreken' (figuur 2).⁶ In de molen ontbreekt het binnenwerk, maar zijn wel een visrestaurant en een wijnhuis te vinden.

Hier is, zo lijkt het, geen kunstenaar van het kaliber Barbara Visser nodig om deze 'heuse replica op schaal' als volksverlakkerij aan de kaak te stellen. Niets is minder waar. Op een onafhankelijke website waar reizigers hun vakantiebeoordelingen kunnen geven krijgt het hotel het cijfer 8,9, is de architectuur

2 HOTEL ORANGE COUNTY
KEMER, TURKIJE

geen thema en wordt het comfort van de Volendammer huisjes genoemd.⁷

Voor de gasten is in deze Hollandse enclave daarentegen de confrontatie met hordes 'onbeschofte en luidruchtige' Russen, Israëliërs, Turken én getatoeëerde en met goud behangen Nederlanders, in die volgorde, de grootste bron van zorg en ergernis. Dat is een paradoxale situatie, gelet op het feit dat de meeste bezoekers, zo blijkt ook uit bovengenoemde reisbeoordeling, juist voor een dergelijk luxueus en zonnig hotel kiezen omdat het herkenbaar en vertrouwd is: ze worden in het Nederlands ontvangen, ze kunnen er Nederlands eten en ze worden er in het Nederlands en op z'n Nederlands vermaakt.

Toeristisch-commercieel zijn ook de twee maalvaardige molens die mijn derde voorbeeld vormen: die van Holland, Michigan, en Fulton, Illinois, beide in de Verenigde Staten.⁸ Maar er is hier meer aan de hand. Beide stadjes hebben een geschiedenis die nauw verweven is met de komst in de negentiende eeuw van Nederlandse, protestants-christelijke migranten. In Holland staat molen De Zwaan, een in 1761 in Krommenie gebouwde stellingmolen, die rond 1887 verhuisd is naar het Brabantse Vinkel en die in 1964 naar de VS werd geëxporteerd.⁹ Tegenwoordig staat hij in het Holland Museum, dat gericht is op het 'behoud van

de Nederlandse cultuur en geschiedenis'. En in Fulton staat de molen De Immigrant (figuur 3). Deze is in 2000 door het Nederlandse molenmakersbedrijf Molema gebouwd 'celebrating [the] Dutch history [of the City of Fulton]'.¹⁰

Het is duidelijk dat in beide gevallen een forse inspanning wordt geleverd om de kloof tussen onecht en echt te overbruggen. Er wordt bij de bouw van de molens gebruikgemaakt van oude materialen en Nederlandse ambachtslieden. Er is sprake van een plaatsing van de molens op historisch-significante plekken.¹¹ En de molens worden in bedrijf gebracht door in Nederland opgeleide vrijwillige molenaars en de producten van de molen worden verkocht. Daar komt bij dat beide molens niet alleen onderdeel uitmaken van een grotere historische omgeving met dijken, ophaalbruggen, traditionele Hollandse gebouwen en tulpenvelden, maar dat ze ook een vooraanstaande rol spelen in jaarlijkse festivals waarin het Nederlandse erfgoed en de Nederlandse cultuur centraal staan.

Hoewel beide festivals een identificatie laten zien van de deelnemers met stereotype, voor ons zelfs lachwekkende, oud-Hollandse handelingen en gebruiken, zoals straten schrobben en klompdansen, geven beide festivals tegenwoordig ook expliciet uitdrukking aan de vormgeving van positieve relaties met andere groepen. Zo merkt de burgemeester van Holland op dat het veelkleurige tulpenveld dat bloeit tijdens het festival staat voor de etnisch-culturele diversiteit van het stadje. En een Nederlandse deelnemer aan het festival in Fulton constateerde 'dat de festivaldagen in het teken [stonden] van de uitwisseling op het gebied van cultuur en gebruiken. Het doel is een betere samenwerking van de verschillende culturen met hun verschillende achtergronden'.

Of men in deze opzet slaagt, weet ik niet, maar de combinatie van inzet en inspanningen maken deze Amerikaanse voorbeelden algemeen veel spannender dan de banale attractie van het Turkse Kemer of de stereotype imitatie van het Japanse Huis ten Bosch. Met het verwijzen naar originelen, het vertellen van verhalen en het creëren van ervaringen en sensaties kan in sommige gevallen van een kopie op den duur weer een origineel gemaakt worden. Dat 'heeft meer met overtuigingskracht te maken dan met authenticiteit', zo stelt Barbara Visser in een recent interview. 'Uiteindelijk is het niet de vraag of iets waar is, maar of het iets betekent.'¹²

UITGANGSPUNTEN VOOR RESTAURATIE

De vraag naar 'echt' of 'onecht' is natuurlijk niet nieuw, ook niet in de zorg voor de gebouwde monumenten. De eerste gedachten over onze omgang met oude gebouwen kwamen tot stand in een tijdsgewricht dat maar zeer ten dele te vergelijken is met het huidige. In oorspong is de moderne monumentenzorg een reactie op de effecten in de gebouwde omgeving van de omverwerping van het ancien régime, de ontwikkeling van de Europese natie-staten, de uitbouw van de intercontinentale handel, ongekende demografische groei en een omvangrijke industrialisatie. Overigens was er in de negentiende eeuw van consensus geen sprake: de een (Ruskin, in Nederland Weissman) wees restauratie af, bepleitte onderhoud en accepteerde verval en verlies; een ander (Viollet-le-Duc, in Nederland Cuypers) streefde naar herstel in oude luister, soms in een vorm die het gebouw nooit had gehad, maar waarvan men vermoedde dat deze ooit beoogd was; en weer een ander stond behoud voor in combinatie met, indien noodzakelijk, reconstructie in modern materiaal en moderne vormtotaal (Riegl, in Nederland Kalf).

Het is hier niet de plaats de geschiedenis van het denken over onderhoud, restauratie en reconstructie te beschrijven.¹³ Belangrijk is te constateren dat er in Nederland vanaf de eerste decennia van de twintigste eeuw in ieder geval op schrift wél sprake was van een grote mate van consensus. Tussen de eerste, in 1917 gepubliceerde *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* en de jongste *Algemene uitgangspunten voor het restaureren van gebouwen* (1991)¹⁴ bestaat een grote mate van continuïteit. In een kernachtige samenvatting: onderhouden gaat voor repareren en conserveren; repareren en conserveren gaat voor restaureren en vernieuwen; en restaureren en vernieuwen gaat voor reconstrueren, al dan niet eigentijds. En afbreken, verwijderen, aanvullen, wijzigen en verplaatsen is in de meeste gevallen taboe. Internationaal vond deze traditie zijn bevestiging in het beroemde Charter van Venetië van 1964.¹⁵

Geconstateerd moet echter worden dat de restauratiepraktijk van de naoorlogse periode tot circa 1980 stevig afweek van de gecodificeerde beginselen, nadrukkelijk nooit bedoeld als regels.¹⁶ Ingrijpende reconstructies hadden de overhand, onder een veelal impliciete verwijzing naar de oplossingen die noodzakelijkerwijs gezocht moesten worden

3 MOLEN DE IMMIGRANT (2000) TIJDENS DE BOUW IN FULTON, ILLINOIS (VS)

WWW.HIPPOWEBDESIGN.COM/FULTON/BIGLIFT.HTML

4
HET
CAMMINGAHUIS,
FRANEKER,
VOOR (1965)
EN NA (1976)
RESTAURATIE
DENSLAGEN 1997,
198, FIG. 1 EN 2

voor constructieve problemen en de eigentijdse eisen van de gebruiker. Een onbenoemd nostalgisch, antimodernistisch sentiment betekende vaak de eliminatie van alles dat jonger was dan de achttiende eeuw (figuur 4).

Pas in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw, toen er sprake was van een scherpe afname in het aantal (grote) restauratieprojecten in de historische binnensteden, kwam hier een einde aan. Nieuwe opgaven dienden zich aan: de zorg voor de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 en de creatieve herbestemming van de vele gebouwen, met name kerken, die hun oorspronkelijke functie verloren. Eigenlijk concentreren de Algemene uitgangspunten van 1991 zich op een probleem dat zich had voorgedaan. Ze zijn nooit herzien in het licht van de nieuwe opgaven.

EEN VERGELIJKING

Het is interessant om de Grondbeginselen van 1917, het Charter van Venetië van 1964¹⁷ en de Algemene uitgangspunten van 1991 te vergelijken met de restauratiepraktijk van de Nederlandse molens in de naoorlogse periode. Deze vergelijking moet echter van een belangrijke opmerking vooraf voorzien worden. Geen van deze richtlijnen is geschreven met een oog voor de bijzondere problemen van de instandhouding van molens. Alle richtlijnen lijken zich impliciet te schikken naar de negentiende-eeuwse definitie van het gebouwd erfgoed: 'monumenten van geschiedenis en kunst'. Het is moeilijk aan de indruk te ontkomen dat de mainstream monumentenzorg in de late negentiende en in de twintigste eeuw in termen van de architectuur- en bouwhistorische waardering en de inhoudelijk-intellectuele aandacht ten minste twee typen monumenten stiefmoederlijk behandelde: boerderijen en molens.¹⁸

Daar was een praktische reden voor: in de formatieve fase van de monumentenzorg waren molens en boerderijen nog volop in functie en werden ze nog niet en masse aan sloop blootgesteld. Ze werden nog niet als potentieel monument gezien.¹⁹ Maar er was ook een andere reden. Beide gebouwtypen behoorden eigenlijk ook tot een ander domein, dat van het volksleven.²⁰ In dit verband dringt zich dan ook de vergelijking op met de verhouding tussen de geschiedwetenschappen enerzijds en de volkskunde anderzijds. Als studie van het alledaagse en de folklore werd de volkskunde in de ogen van de intellectueel-culturele elite tot ver na de oorlog als iets minderwaardigs gezien. In

academische zin werd de volkskunde pas voor vol aangezien toen het vak zich in de jaren tachtig oriënteerde op de antropologie en de historiografie en het zich niet langer bezighield met de studie van bedreigde, zogeheten streekeigen en oeroude relictten van het boerenleven.²¹

Hoewel hij zich gaandeweg de twintigste eeuw ontwikkelde tot hét symbool voor Nederland en de Nederlandse cultuur gold eenzelfde stigma voor de molen.²² In organisatorische zin werd én bleef de studie van en de (financiële) zorg voor molens een wereld apart; er waren eigen subsidieregelingen, een reeks van gespecialiseerde molenverenigingen en -stichtingen en één hoogst zelfstandige molenafdeling bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.²³ Nergens was sprake van een institutionele verbinding tussen het academische onderzoek van de sociaal-economische²⁴ en culturele betekenis van molens in de periode 1500-1950 en de (bouw)historische studie van het bestaande molenbestand.

Maar hoe valt die vergelijking nu uit tussen de twintigste-eeuwse restauratiefilosofie en de restauratiepraktijk van de molens? Puntsgewijs:

Onderzoek

1. Restauratie begint met onderzoek.²⁵ 'Het is feitelijk onmogelijk en onverantwoord om over de restauratie van een monument beslissingen te nemen zonder dat er eerst een uitgebreid vooronderzoek is gedaan naar de bouwkundige, historische, kunsthistorische, sociologische en technische aspecten van het monument', zo luidt de dwingende constatering in de Algemene richtlijnen van 1991.²⁶

Het gaat te ver te zeggen dat er bij molenrestauraties geen enkel onderzoek plaatsvindt, maar er is in veel gevallen geen sprake van onderzoek in de brede zin zoals bedoeld in bovenstaand citaat.

Onderzoek is vaak uitsluitend (bouw)technisch en bouwkundig van aard. Opmetingstekeningen die bij een bestek gaan, betreffen veelal de te realiseren situatie en zijn dus feitelijk ontwerptekeningen. Bouwhistorisch onderzoek²⁷ voorafgaand aan een restauratie is (nog) geen vanzelfsprekende zaak.

Daarmee ontbreken veelal een documentatie van de bestaande toestand voor restauratie, en belangrijker, een waardstelling van het object en zijn onderdelen als basis voor een advies over de omgang ermee tijdens de restauratie.

Conservering

2. Restauratie betreft conserverend herstel.

De kern van de moderne restauratiefilosofie is dat restauratie vooral consolidatie betreft en alles 'wat nodig is voor instandhouding, stopzetting van degradatie, en tevens datgene te doen dat nodig is voor het weer gezond maken en voor het toekomstig gebruik'.²⁸ Het behoud van historische elementen en structuren gaat voor de vernieuwing of reconstructie ervan. Reconstructies zijn eigenlijk alleen acceptabel in een museale context of bij verlies van monumentale waarden van uitzonderlijk belang door rampen of oorlogshandelingen.

Deze richtlijn komt niet tot uitdrukking in de restauratiepraktijk van de molens. Niet omdat de richtlijn onuitvoerbaar zijn zou, maar omdat het in de zorg voor de molens niet draait om het behoud van het object an sich, maar om het in werking krijgen van een molen, 'het hoogst bereikbare doel wat betreft molenbehoud: Molens moeten malen!'²⁹ Molens: 'zijn anders dan de anderen, anders dan woningen en kerken, dan een stadhuis of een waaggebouw. [...] In een oud huis piept of knarst een deur, rammelt een luik, kraakt op zolder het kap-hout als het stormt - meer geluid brengt het niet voort. [...] De molen, eenmaal door een bescheiden manueel in vrijheid losgelaten, is als een furieus levend wezen dat in zijn drift door niets schijnt te kunnen worden tegengehouden. [...] Het is de geweldige adem van de wind, die dit alles teweeg brengt. [...] De begeleiding van al die actie is geluid van soms zulk een intensiteit, dat de stem van een mens in een werkende molen nauwelijks nog betekenis heeft; hij is er als het ware opgenomen [...] in "la respiration du bon Dieu".'³⁰

In deze formulering zijn molens welhaast levende monumenten, 'levend' zonder aanhalingstekens, en daarvoor is het nodig om molens blijvend als werktuig te laten functioneren. Ze moeten daarom draai- en maalvaardig worden gerestaureerd. Daarmee worden ook de condities gecreëerd voor het levend houden van de ambachten van de molenaar en de molenmaker. Maar deze status aparte betekent nogal wat voor de molen als monument. Door het voortgezette gebruik zijn onderdelen van de molen aan slijtage onderhevig. Kapotte onderdelen, ook al zijn ze van hoge ouderdom, worden vervangen. Voorbeelden hiervan te over. Zo werden onlangs van molen De Reiger in het Friese Nijetrijne 'de oudste potroeden in Nederland, welke nog in de oorspronkelijke molen zaten' vervangen door metalen molenroeden.³¹ En in 2004 werd van een ros- en oliemolen op het terrein van het Nederlands

Openluchtmuseum in Arnhem 'het gehele binnenwerk vernieuwd, ook de bruikbare delen'.³²

Het herstel van draai- en maalvaardigheid leidt echter niet alleen tot het bewuste verlies³⁴ van oude bouwmassa, maar ook tot wijzigingen. Voorbeelden hiervan zijn het verhogen van molens om de windvang te verbeteren of het verdiepen van de vijzelkom om poldermolens aan te passen aan het verlaagde polderpeil. Het laatste is in de laatste decennia met verschillende molens gebeurd; het eerste onlangs nog met molen Edens/De Volharding in Winschoten.³⁵ Andere wijzigingen betreffen het terugbrengen van een afgegraven belt of wijzigingen die betrekking hebben op de directe waterstaatkundige omgeving. Dit is het geval bij de molen Schermer-E in Stompvoren, waar tochten zijn gegraven om de molen na 77 jaar weer uit te laten malen op de binnenboezem.³⁶

De belangrijkste toevoegingen echter die op gespannen voet staan met de tweede leidraad vormen wat in de restauratiepraktijk van de molens het completeren heet van 'incomplete molens'. Daar waar de aandacht eerst uitging naar het weer laten draaien van stilstaande, doch nog complete molens verschoof deze later naar zogeheten 'incomplete molens': *'al of niet reeds als zodanig beschermde molenrompen met of zonder kap die om een aantal redenen (zoals belangrijke landschappelijke of stedenbouwkundige, visuele betekenis, molenbiotoop) in aanmerking komen voor completering'*.³⁷ In 2000 werden door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg 44 molenrompen als incomplete molens aangemerkt. Daarvan zijn er intussen 16 geheel gecompleteerd tot maalvaardige molens, 3 worden op dit moment gecompleteerd en van 9 is men van plan ze te completeren.³⁸ Deze molens vullen de bladzijden van de rubriek *Molenrestauraties* in het blad Molens. Eén voorbeeld moet volstaan: de vijzelpoldermolen van de Etersheimerbraak in het Noordhollandse Oosthuizen, die 83 jaar na stillegging weer tot leven kwam.

Recordhouder is deze molen waarschijnlijk niet, zeker als we weten dat er ook vergevorderde plannen bestaan voor de completering van molen De Mallemolen in Gouda, die al meer dan honderd jaar, al sinds 1904, niet meer draait. Hier zal uiteindelijk een ensemble ontstaan van maalvaardige molen en werkende zuiggasmotor, dat als zodanig nooit heeft bestaan. De ontakelde molen deed immers dienst als de woning voor de machinist.

Reconstructie

3. Restauraties zijn niet bedoeld om een oudere situatie te reconstrueren; toevoegingen en veranderingen uit latere perioden dienen gehandhaafd te blijven.⁴⁰ De twintigste-eeuwse restauratiefilosofie is voor een belangrijk deel te beschouwen als een reactie op het werk van spraakmakende, negentiende-eeuwse architecten zoals Viollet-le-Duc en Cuypers, die *'herstel in oude luister'* beoogden: restauratie *'is het herstellen in een complete staat die er misschien nooit op enig moment is geweest'*⁴¹, maar die wel besloten ligt in het plan en de aard van het gebouw. Viollet-le-Duc meende dat een beschaving die een renaissance onderging en een grote sprong voorwaarts maakte, steeds steun zocht in de bestudering van het verleden.⁴³ De door hem en Cuypers onberispelijk gereconstrueerde nationale monumenten werden aan het einde van de negentiende eeuw door hun critici echter weggezet als 'nieuwe antiquiteiten' zonder patina.⁴³

Gerestaureerde molens, en dan vooral de vele hierboven al besproken, gecompleteerde molens, lijken zich vooral direct na oplevering te lenen voor een gelijklopend oordeel. Zeker als we weten dat al in de eerste fasen van het molenherstel na 1955 vele twintigste-eeuwse innovaties aan wiekenkruis en binnenwerk weer werden verwijderd.⁴⁴ Daar waar molens werden gehandhaafd verdwenen vaak de vroegindustriële bebouwing en inventaris.⁴⁵ Rooijackers wees in dit verband ook op het feit dat de veelvuldig aanwezige reclame-opschriften op molens zonder slag of stoot werden verwijderd, maar dit gebeurde ook bij vrijwel alle andere monumenten.⁴⁶ Het 'sentiment' bij de molenbeschermers is echter een andere dan die van Viollet-le-Duc en Cuypers. Ze rekenden zich niet tot een 'herboren' voorhoede, maar zagen zich als de pleitbezorgers van een verleden dat rücksichtslos aan de kant werd gezet, praktisch, maar ook intellectueel. In essentie is de twintigste-eeuwse zorg voor molens, met haar nadruk op behoud van functie en ambacht, te beschouwen als antimodernistisch.

Zichtbaarheid

4. Noodzakelijke aanvullingen en reconstructies dienen zo uitgevoerd te worden dat zichtbaar is dat het later werk betreft.⁴⁹ Veelal is de restauratie van molens gericht op 'een herstel in oude luister', waarbij de situaties van voor en na de restauratie sterk van elkaar verschillen. Vrijwel alle gerestaureerde molens beogen een reconstructie van een historische, veelal negentiende-eeuwse situatie

waarin ze 'in bloei' verkeerden. Soms zijn interventies als 'nieuw' te herkennen omdat houten onderdelen worden vervangen door metalen, zoals met de molenroedes.⁵⁰ Maar ook deze herkenbare vervangingen zijn gemotiveerd vanuit het streven naar het herstel en het verduurzamen van de draai- en maalvaardigheid⁵¹, en niet vanuit de wens om nieuwe onderdelen als zodanig te presenteren.

Hierop bestaat bij mijn weten één uitzondering: daar waar sprake is van zeer ingrijpend herstel, met name van binnenwerk en kap, wordt soms op de baard van de molen het jaartal van herbouw vermeld. Voorbeelden zijn de na brand volledig herbouwde Robonsbosmolen in Alkmaar en de gecompleteerde Widde Meuln in het Groninger Ten Boer.⁵²

Verplaatsing

5. Het verplaatsen van een monument is slechts bij zeer hoge uitzondering aan de orde. Verplaatsing is alleen aan de orde als het voortbestaan van het monument ervan afhangt of als grote nationale of internationale belangen dit rechtvaardigen.⁵³ Een monument is niet los te denken van zijn plaatsgebonden geschiedenis, zo luidt het in de jongste Algemene uitgangspunten. Op dit punt kunnen we kort zijn. Verplaatsingen van molens waren en zijn aan de orde van de dag, terwijl het voor andere monumenten in Nederland uitzonderingen betreft.⁵⁴ De meeste molenverplaatsingen hebben niet te maken met het feit dat ze letterlijk in de weg staan, maar dat de molenbiotoop, de windvang, niet meer voldoet.⁵⁴ Ook hier is dus sprake van een afwijking van de restauratierichtlijn, die zijn motivatie vindt in de leerstelling dat een 'molen malen moet'.

Volgens Nijhof betrof een van de eerste verplaatsingen die van de molen D'Olde Zwerper (*What's in a name?*) uit Kampen, die geheel ingebouwd was en verhuisde naar de IJsseldijk.⁵⁶ Deze verplaatsing stond aan het begin van een lange reeks, waarbij in het begin sprake was van afbraak en verbouw, en later van gemechaniseerd transport van vrijwel complete molens. Soms werden molens zelfs verplaatst naar gebieden waar ze oorspronkelijk niet voorkwamen.⁵⁸ Aantallen zijn in de literatuur niet te vinden, maar het moet om tientallen gaan.

Twee spraakmakende verplaatsingen liggen mogelijk in het verschiep: die van de naamloze poldermolen bij Wadenoijen⁵⁹ en molen De Otter in Amsterdam. De eerste staat ingebouwd tussen de A15 (gebouwd in 1950), een

afvalstoffenberg (eind jaren tachtig) en de nieuwe Betuwelijn, en de tweede al sinds de jaren twintig tussen steeds omvangrijker en hoger wordende bebouwing. Beide molens zijn of waren tot voor kort draaivaardig. Waar de molen van Wadenoijen terecht komt, is nog niet duidelijk, of aan een andere plek aan de Linge of aan een zandwinput, die tegenwoordig geldt als een natuurgebied. Vereniging De Hollandsche Molen heeft een voorkeur voor de laatste, omdat hier duurzaam behoud van de molenbiotoop verzekerd is. De eigenaar van De Otter staat een verplaatsing voor naar Industrieel Erfgoedpark De Hoop in Uitgeest. Een vergunning hiertoe is door het stadsdeel geweigerd, maar na een lange procesvoering heeft de Raad van State onlangs bepaald dat het stadsdeel de aanvraag opnieuw in behandeling moet nemen.

Bestemming

6. Het heeft de voorkeur een monument zijn oorspronkelijke bestemming of een latere, die ook goed bij het gebouw past, te behouden.⁶⁰ Het is plezierig te constateren dat de omgang met molens sinds de jaren vijftig tenminste op één punt overeenkomt met de gangbare restauratiefilosofie. Immers, het is het uitdrukkelijke streven molens als molens te behouden. Een draaiende molen is niet alleen beter dan een stilstaande. *'Een duidelijk uitgangspunt is ook altijd geweest dat een molen slechts een molen kan zijn en dat elke andere bestemming wezensvreemd is, afbreuk doet aan de specifieke waarden van dit bijzondere monument en het ook voorgoed onbruikbaar maakt.'*⁶¹ Dit uitgangspunt is stevig verankerd in de geschiedenis van het Nederlandse molenbehoud. Het vormt een van de essentiële onderdelen van de oudste beleidsnota op het gebied van de instandhouding van molens.⁶² Iets van de emotie bij dit onderwerp is navoelbaar bij een afbeelding van een molen die in de jaren zeventig als dancing is ingericht.⁶³

Verlies

7. De moed om goede oude dingen prijs te geven mag niet ontbreken.⁶⁴ Behoud impliceert ook bewust en onbewust verlies. Alle beschrijvingen van de geschiedenis van de zorg voor de Nederlandse molen stellen echter dat dit verlies al geleden is, en in een zeer forse omvang. Daar waar er in de negentiende eeuw in Nederland wel tienduizend molens naast elkaar functioneerden, bestonden er in de jaren zestig en zeventig nog maar circa 950 uitwendig complete molens, een reductie met negentig procent.⁶⁵ De molen-database omvat intussen echter weer bijna 1200 complete, werkende molens.⁶⁶ Deze toename is contra-

intuïtief: hoe kan het erfgoed in omvang toenemen?

Een vorm van toename is hierboven al besproken: de completering van molens. Bijzondere aandacht verdienen hier de molens die tijdens de oorlog beschadigd zijn of verloren zijn gegaan. Hoewel in de oorlog vele molens weer in gebruik werden genomen voor de bemaling van polders en het malen van graan, werden in de periode direct na de oorlog grote aantallen molens buiten gebruik gesteld, onttakeld en afgebroken. Deze afname bouwde voort op de forse oorlogsschade: zo'n 200 molens raakten tijdens de twee laatste oorlogsjaren al dan niet zwaar beschadigd of werden vernietigd.⁶⁷ Pas veel later ontstond voor juist deze categorie aandacht. Het eerste 'oorlogsslachtoffer' dat hersteld werd, was de torenmolen van Gronsveld.⁶⁸ Het ligt in de verwachting dat binnen niet al te lange tijd ook de molen St. Antonius in Eerde wordt opgebouwd. Deze molen, die tijdens de operatie Market Garden diende als Amerikaanse uitzichtpost, 'moet', zo luidt de website van de pleitbezorgers, 'herrijzen' en 'wil herboren worden'.⁶⁹ In dit verband is ook een andere categorie interessant: molens die zijn afgebrand. Herbouw na brand wordt vrij algemeen gezien als vanzelfsprekend en wordt ook vaak gerealiseerd.⁷⁰

De toename van het aantal complete molens is ook toe te schrijven aan de nieuwbouw van molens. Vroege voorbeelden zijn de drie standerdmolens uit 1971-1975 op de vestingwallen van Heusden. In 1987 werd in Leiden na 170 jaar molen De Put 'opnieuw opgebouwd', mede ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Rijnlandse Molensstichting.⁷¹ Opmerkelijk is dat nieuwbouwmolens gewoon figureren op de beide op internet beschikbare *molen-databases*.⁷² Uiteraard wordt daar vermeld dat het replica's betreft, maar ze worden als waardevol aangemerkt, omdat ze bepaalde, soms zeldzame molentypen vertegenwoordigen én omdat ze draai- en maalvaardig zijn. Het ontbreken van authenticiteit in de gebruikelijke zin van het woord is blijkbaar geen reden ze niet of minder serieus te nemen. Hiermee zijn we stapsgewijs bij een categorie van molens aangeland die een grote gelijkenis vertoont met de drie voorbeelden waarmee dit essay begon.

We kunnen niet anders dan constateren dat er 'flink wat licht' zit tussen de in Nederland gangbare restauratiefilosofische uitgangspunten en de restauratiepraktijk van de Nederlandse molens.⁷³ Van de kant van de

mainstream monumentenzorgers is dat nooit expliciet aan de orde gesteld, terwijl uit de 'mondelinge overlevering' en interne nota's⁷⁴ bekend is dat velen van binnen en buiten de Rijksdienst voor de Monumentenzorg enigszins bevreemd aankeken en -kijken tegen de gebruikelijke vormen van behoud en restauratie van molens.

Dat ligt anders voor de pleitbezorgers van het molenbehoud. Zonder dat men zich expliciet bezighield met grondbeginselen, charters of uitgangspunten werd betoogd dat molens vroegen om een afwijkende benadering. Hierboven is duidelijk gemaakt dat deze haar grondslag vond in het principe van 'molens moeten malen'. Daarmee werd ook de instandhouding van het ambacht van de molenaar en de molenmaker bewerkstelligd. Maar in aanvulling daarop werd betoogd dat er van oudsher sprake was van een praktisch-pragmatische houding ten opzichte van de reparatie, de verplaatsing, en het hergebruik en de vervanging van molenonderdelen. Daar komt bij dat ook in de periode dat de molens volop functioneerden honderden molens om diverse redenen zijn verplaatst.⁷⁵ De bijzondere omgang met molens na 1965 werd, met andere woorden, historisch gerechtvaardigd.

NAAR EEN NIEUWE RESTAURATIE-FILOSOFIE, OOK VOOR MOLENS?

De goede lezer heeft gemerkt dat hierboven weliswaar een wezenlijk verschil is geconstateerd tussen de heersende restauratiefilosofie en de praktijk van het molenbehoud, maar dat daarbij niet in be- of veroordelende zin is gesproken. Dat kan pas als geconstateerd is of de beschreven restauratiefilosofie valide is, realistisch is en in de praktijk wordt toegepast, up to date is en of ze wel van toepassing is op het herstel en de instandhouding van molens. Daarover is het volgende op te merken:

1. Ze is de schriftelijke neerslag van een intensief internationaal debat dat meer dan een eeuw omvat en daarom waardevol;
2. Tegelijkertijd is er sprake van een forse spanning tussen filosofie en praktijk, zoals hierboven voor Nederland al aangegeven;
3. Van de zijde van de pleitbezorgers van het behoud van de Nederlandse molens heeft altijd een beargumenteerde claim bestaan op een status aparte. Deze is historisch, sociaal en organisatorisch verklaarbaar;

4. Het moment van codificatie in 1991 vormde in Nederland een breekpunt in de monumentenzorg: het einde van decennia van omvangrijke en ingrijpende restauratieactiviteiten in de historische binnensteden van Nederland;

5. Op het moment van codificatie tekende zich een reeks van nieuwe opgaven af waarop de restauratiefilosofie nog maar nauwelijks antwoord gaf.⁷⁶ Alle hebben ze te maken met fundamentele verschuivingen in wat we onder erfgoed verstaan: hoe om te gaan met het erfgoed uit de periode 1850-1940/1965; hoe om te gaan met ensembles van onroerend en roerend erfgoed; hoe om te gaan met grotere stedenbouwkundige en ruimtelijke structuren; en hoe om te gaan met het historische cultuurlandschap.

6. De jaren negentig hebben ook een andere fundamentele transformatie in het erfgoedbegrip getoond, waar de genoemde uitgangspunten van 1991 nog geen spoor van lieten zien. Belangrijk zijn de verschuivingen in de

definitie van het begrip authenticiteit. Interessant is dat dit begrip in de jaren negentig in een ander daglicht is komen te staan, doordat ook landen buiten de westerse wereld, bijvoorbeeld in ICOMOS-verband, zich konden en gingen bemoeien met de omgang met erfgoed. Het is hier niet de plaats hier uitvoerig op in te gaan, maar er kan worden verwezen naar de zogeheten *Declaration of San Antonio*.⁷⁷ In deze verklaring wordt een definitie van het begrip authenticiteit voorgesteld, waarin authenticiteit van materiaal maar één component vormt: *'authenticity is a concept much larger than material integrity and the two concepts must not be assumed to equivalent or consubstantial'*. Van het grootste belang daarentegen is de relatie tussen authenticiteit en identiteit: *'The authenticity of our cultural resources lies in the identification, evaluation and interpretation of their true values as perceived by our ancestors in the past and by ourselves now as an evolving and diverse community'*. De waarde van erfgoed kan dus alleen bepaald worden door studie van de geschiedenis ervan, van de materiële

component én van *'the intangible traditions associated with the tangible patrimony'*. Dit perspectief betekent de emancipatie van het zogeheten 'immateriële erfgoed' en in dat verband, zo zegt de verklaring van San Antonio, is het vanzelfsprekend dat vergelijkbare materialen of in rampen vernietigde monumenten vervangen mogen worden in overeenstemming met traditionele ambachten, dat de mogelijkheden tot restauratie en aanvulling beoordeeld moeten worden in relatie tot *'the cultural characteristics of each country'* en dat het behoud van *'overall character'* en tradities voorrang mag krijgen boven fysiek behoud.

7. Ook in Nederland is er sprake van een groeiende aandacht voor immaterieel erfgoed: 'specifieke manieren van doen, kennis en kunde, waarden en normen, idealen, wereldbeelden en levensovertuigingen en allerlei vormen van kunst en amusement. Al deze zaken worden van generatie op generatie overgedragen. Maar gemeenschappen, groepen en individuen geven er ook steeds weer

5 GLAZEN OMHULSELS VOOR MOLENSTOMPEN
UIT DELFSHAVEN, 'MOLENS' 82, 6-7

nieuwe invullingen aan als antwoord op hun specifieke omgeving.⁷⁸ In begripsmatige, organisatorische en financiële zin geeft de moderne monumentenzorg echter nog geen antwoord op de vraag naar de incorporatie van dit nieuwe veld.

Het is interessant dat er met de onder (6) en (7) genoemde ontwikkelingen in het erfgoedbegrip sprake is van een onverwachte emancipatie van een benaderingswijze die in de zorg voor de molens altijd al opgeld deed. In de zorg voor molens ging het niet alleen om de molen als materiële substantie, maar ook om het in de context van lokale, regionale en nationale gemeenschappen betekenisvol verder bouwen aan het gebruik en daarmee de geschiedenis ervan. De molen kon ook niet los worden gezien van de expliciete, maar vooral ook belichaamde kennis en kunde van de molenaar en de molenmaker. Daarvoor moest de molen blijven malen. Het ging niet om het behoud van het origineel, maar om een werkende variant, of desnoods een kopie, van het origineel, zodat, in Barbara Vissers termen, met overtuiging verteld kon worden over de geschiedenis en toekomst van het complexe geheel van molen, ambacht en gemeenschap. Deze aanpak had een enorm maatschappelijk draagvlak, misschien niet in spraakmakende, 'culturele' kringen, maar dan toch in brede lagen van de bevolking, inclusief het koningshuis.⁷⁹

Toch is het goed om hierbij een aantal kritische kanttekeningen te zetten⁸⁰ en te pleiten voor een meer gedifferentieerde aanpak voor de toekomst.⁸¹ Op het vlak van kennis moet het mogelijk zijn om bouwhistorisch onderzoek een betere plaats te geven in de restauratie en instandhouding van molens.⁸² Hier is veel te winnen, maar ook een lange weg te gaan: hoe is te bewerkstelligen dat de rijke Nederlandse molenmakerstraditie geconfronteerd en verrijkt wordt met de resultaten van (bouw-)historisch onderzoek?

Op het vlak van de instandhouding van de materiële substantie van molens moet de vraag gesteld worden of het mogelijk is te komen tot een gedifferentieerde waardestelling. Welke molens zijn (relatief) nieuw; welke molens hebben een bouwmasse die stamt uit de periode dat ze in economische zin nog effectief functioneerden (uit de periode voor 1950)?⁸³ De eerstgenoemde categorie molens 'moet malen', maar de laatstgenoemde categorie verdient bescherming van zeldzaamheidswaarden tegen slijtage door te

intensief gebruik. Moeten alle molens altijd malen?

Die vraag geldt ook voor incomplete molens en molenrestanten. Daar waar binnenwerk en kap (soms ook de wieken) nog aanwezig zijn, ligt herstel in de rede. Maar is dat altijd zo bij molens waar deze onderdelen ontbreken? Moeten we niet, zoals Bakker al in 1989 voorstelde, molenrestanten waarderen om wat ze zijn: een product van een technische (sociaal)economische ontwikkeling die de Nederlandse molen buiten spel zette? De completering die een situatie creëren die nooit bestaan heeft, bijvoorbeeld een combinatie van (werkende) molen en (werkend) gemaal, zijn restauratiefilosofisch gezien niet acceptabel. Het behoud van machinistenwoningen in molenstompen is in dat verband nastrevenswaardig.

Op het vlak van verplaatsingen is bezinning ook aan de orde.⁸⁴ Het grootste deel van de Nederlanders komt niet of niet vaak in de gebieden waar molens bij verplaatsing naar 'verbannen' worden. Verplaatsingen dragen bij aan de musealisering van de steeds kleiner wordende 'groene' ruimtes en ze versterken de onthistorisering van stedelijke gebieden. Op het vlak van beeldvorming moet gepleit worden voor meer durf. Verplaatsing van een molen met een slechte biotoop naar een open natuurgebied, zoals voorgesteld in Wadenoijen⁸⁵, is géén behoud door ontwikkeling zoals wordt gesuggereerd. De bijzondere, sculpturale, glazen verpakking die onlangs is voorgesteld voor twee molenstompen in Delfshaven is dat wel (figuur 5).⁸⁶

Zo'n initiatief is waardevol, omdat het onze gebruikelijke omgang met molens problematiseert en beschouwers de vraag laat stellen wat wel of niet acceptabel is in het kader van het behoud van molens. Ongetwijfeld zijn er manieren om de vraag naar 'echt' en 'onecht', die Barbara Visser zo pregnant stelde, ook blijvend te visualiseren in een onorthodoxe 'restauratie' van een molen of een molenstomp. Herstel in oude luister, hoe waardevol vaak ook, doet dat niet. □

Literatuur

- Bakker, J.S. (1989). *Vergaan voortbestaan: het verleden en de toekomst van gedeeltelijk gesloopte windmolens*. In *Molenstudies: bijdragen tot de kennis van de Nederlandse molens* (pp. 9-33).
- Bosma, K., Mekking, A., Ottenheim, K., en Van der Woud, A. (red.) (2007). *Bouwen*

in Nederland 600-2000, Amsterdam en Zwolle.

- Denslagen, W. (1987). *Omstreden herstel: kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag.
- Denslagen, W. (1990). *Het Charter van Venetië en de Monumentenzorg in Nederland tussen 1964 en 1990*. In *Jaarboek Monumentenzorg* (pp. 30-35). Zwolle en Zeist.
- Denslagen, W. (1997). *Overleefde schoonheid: vijftig jaar restaureren en verbouwen*. In *Jaarboek Monumentenzorg 1997* (themanummer *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997*) (pp. 194-215).
- Endedijk, L. (2004). *Poldermolen van Wadenoijen moet verplaatst worden*. *Molens*, 2004, nr. 76, pp. 4-7.
- Hof, J. van 't. *Molens en molenbeleid: 1923, 1966, 2007*. *Monumenten* 28, nr. 10, pp. 6-9.
- Hunen, M. van, en Van Reeuwijk, G. (2007). *Langer levende roeden*. *Nieuwsbrief RACM*, 2, nr. 3, pp. 10-11.
- Keunen, G. (1995). *Molens en malen gedurende de Tweede Wereldoorlog*. In *Jaarboek Monumentenzorg* (themanummer *Monumenten en oorlogstijd*) (pp. 161-183).
- Keunen, G. (1997). *Molenbehoud*. In *Jaarboek Monumentenzorg 1997* (themanummer *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997*) (pp. 254-264).
- Küng, M. (2007). 12-02-2007, Barbara Visser-interview. METROPOLIS M. COM. Tijdschrift voor hedendaagse kunst, www.metropolism.com.
- Mensch, P. van (1997). *Een restauratiefilosofie voor roerend industrieel erfgoed*. In *Stijn van Genuchten* (red.), *Lood om oud ijzer*. *Congresverslag PIE, Zwolle 1997* (pp. 7-14).
- Nijhof, P. (1983). *Windmolens in Nederland*, Zwolle. *Rijkscommissie voor de Monumentenzorg* (s.a. (1966)). *Instandhouding van molens*, s.l.
- Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (2007). *Klinkende monumenten: beleidsnota advies- en instandhoudingspraktijk monumentale orgels*, Amersfoort.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1991). *Monumentenzorg, architectonisch. Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten*. In *Restauratievademecum 01-1*, (pp. 24-38).

- Rijksdienst voor de Monumentenzorg (2000). *Molens, incomplete molens, molenrompen en molenrestanten: inventarisatie en selectie voor bescherming*, Zeist.
- Roodenburg, H. (2000). *Ideologie en volks-cultuur: het internationale debat*. In T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur: een inleiding in de Nederlandse etnologie* (pp. 66-109). Nijmegen en Amsterdam.
- Rooijackers, G. (2004). *Totem en taboe: De culturele biografie van de molenbiotoop*. In H.C. Endedijk en I. Pauwels (red.), *De molen in stad en landschap: een nieuwe kijk op molens? Verslag congres op 7 november 2003* (pp. 7-11).
- Roose, W. (s.a. (2007)). *Molens in Nederland*, Alphen aan den Rijn.
- Stam, D. (2006) *Immaterieel erfgoed in Nederland*, Den Haag.
- Stokhuyzen, F. (2007). *Molens: de nieuwe Stokhuyzen*, Zwolle en Amsterdam.
- Tillema (1975). *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag.
- Visser, W. (2006-2007). *Vormgeving van fictie: Barbara Visser in Museum De Paviljoens in Almere*. *Kunstbeeld*, 12.1, pp. 32-35.
- Vries, J. de, en Van der Woude, A. (2005). *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam.
- Woud, A. van der (1997). *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam.

zien dat 'het beschadigde object veel meer van de kwaliteit van het ontwerp [laat] zien en de "ziel" die daarin zit' (Küng 2007).

³ Zie het lemma Huis ten Bosch (Japan) op de Nederlandse Wikipedia. In het park staan vier molens, drie door motoren aangedreven en één 'werkende'. De bouwers heb ik niet kunnen achterhalen. Er bevinden zich in Japan nog minstens drie andere 'Nederlandse' molens, waaronder twee gebouwd door de firma Verbij uit Hoogmade, De Liefde (Sukura, 1994) en De Aeolus (Shinnanyou, 1995). Zie www.windmillworld.com/world/japan.htm en <http://web.inter.nl.net/hcc/B.Poppen/sakura.htm>.

⁴ (zie www.tntpost.nl/overntpost/nieuwspers/persberichten/2006/01/basiszegels.aspx).

⁵ Het entreegebouw is overigens een 'kopie' van het Centraal Station van Amsterdam.

⁶ De bouwer is mij onbekend.

⁷ Zie www.vakantiereiswijzer.nl, onder Hotel Orange County.

⁸ Overigens kennen de VS enkele voorbeelden van door Nederlanders gebouwde molens uit de periode dat deze nog konden concurreren met andere energiebronnen. Een voorbeeld is The Dutch Windmill uit 1902 in San Francisco.

⁹ Zie www.monumenten.nl.

¹⁰ Zie www.hippowebdesign.com/fulton/index.html.

¹¹ In de buurt van de molen in Holland heeft in de tweede helft van de negentiende eeuw een windmolen gestaan.

¹² Küng 2007.

¹³ Tillema 1975 en Denslagen 1987.

¹⁴ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991.

¹⁵ The Venice Charter: international charter for the conservation and restoration of monuments and sites, zie www.icomos.org/docs/venice_charter.html.

¹⁶ Denslagen 1987, 185-208; Denslagen 1997.

¹⁷ Vergelijk het *ICOMOS Charter Principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage*, 2003, Zimbabwe.

¹⁸ Een recent voorbeeld is *Bouwen in Nederland 600-2000*, een boek dat zich presenteert als 'het typologisch verhaal dat ten grondslag heeft gelegen aan de ontwikkelingen van de bouwkunst voor en door mensen die de afgelopen vijftien eeuwen woonden en werkten op het grondgebied van het huidige Nederland' (Bosma et al. 2007, 11). In het boek komt geen enkele molen voor (eigenlijk een halve, zie blz. 659!) en twee boerderijen (gek genoeg bij het 'ten geleide' op blz. 6)!

¹⁹ Keunen 1997, 255-256.

²⁰ 'De molen is ons volksleven', aldus Bicker Caarten, molenbeschermers van het eerste uur (geciteerd in Keunen 1997, 254).

²¹ Roodenburg 2000, 108.

²² Tillema 1975, 467 noot 12.

²³ Keunen 1997, 257-258.

²⁴ De rol van de molen in wat de 'eerste ronde

van de moderne economische groei' wordt genoemd komt uitvoerig aan bod in De Vries en Van der Woude 2005.

²⁵ RDMZ 1991, 01-4.

²⁶ Vergelijk artikel 2 van het Charter van Venetië: 'The conservation and restoration of monuments must have recourse to all the sciences and techniques which can contribute to the study and safeguarding of the architectural heritage'.

²⁷ Zoals gedefinieerd in de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek 2000.

²⁸ RDMZ 1991, 01-8.

²⁹ Keunen 1997. Vergelijk Nijhof 1983, 90-101; Tillema 1975, 455-468 en Stokhuyzen 2007, 197-206.

³⁰ Tillema 1975, 455.

³¹ Molens 2006 (83), 8. De roeden waren uit het bouwjaar 1871 (zie onder Nijetrijne, De Reiger op www.molendatabase.nl). Vergelijkbaar is de ver-vanging in 2003 van een Potroede uit circa 1876 van de molen Schermer-E (Stompeteren).

Deze roede heeft een plek gevonden in een molenmuseum (zie www.molendatabase.nl/nederland/molen.php?nummer=727).

³² Molens 2004 (75), 9.

³³ Het herstel van de maalvaardigheid 'kan ten koste gaan van authenticiteit' aldus Keunen in Molens 2005 (80), 4-5.

³⁴ Keunen 1997, 261. Voorbeelden zijn Schermer-E en -M in Stompeteren.

³⁵ Molens 2007 (85), 6.

³⁶ Molens 2006 (83), 10.

³⁷ RDMZ 2000, 4. De mogelijkheden tot completering van molenrestanten werden al onderkend door Bakker 1989, 22-23. Hij wees in dat verband echter ook op de autonome waarde van restanten, als bron voor kennis van het lokale verleden, als vertegenwoordigers van soms zeldzame constructies en soorten, als restanten van soms zeer oude en dus zeldzame molens, als vertegenwoordigers in hun gedeeltelijk gesloopte staat van een historische ontwikkeling en als betekenisvol element in een grotere landschappelijke context (Bakker 1989, 20-22).

³⁸ Interne nota *RACM Incomplete molens/molenrompen* situatie juli 2007 (Van Reeuwijk 2007). Bakker meldt dat tot 1986 66 onttekende of gedeeltelijk gesloopte molens weer draai- en/of maalvaardig zijn hersteld (Bakker 1989, 23).

³⁹ Zie het Molenbestand op www.molens.nl. Soortgelijke plannen tot completering van een molenrestant – ook een machinistenwoning – naast een gemaal bestaan voor het stoomgemaal van de Polder Arkenheem bij Nijkerk.

⁴⁰ RDMZ 1991, 01-7.

⁴¹ Restaurer 'c'est le rétablir dans un état complet qui ne peut n'avoir jamais existé à un moment donné', Viollet-le-Duc 1854-1868, zoals geciteerd in Van der Woud 1997, 233 en noot 168.

⁴² Van der Woud 1997, 233.

⁴³ Denslagen 1987.

¹ Ik wil Jan van 't Hof, Erik Kleijn, Gerard van Wezel, Geert Nienhuis, Gerard Troost (allen RACM) en Ben Olde Meijerink (BBA, Utrecht) bedanken voor de gesprekken die ik met hen heb gevoerd over de Nederlandse omgang met molens. Zij dragen echter geen verantwoordelijkheid voor onderstaande tekst. Die berust geheel bij mij. Het betreft ook geen 'dienststandpunt' van de RACM. Het dient ook niet gelezen te worden als een standpunt, maar als een uitnodiging om te discussiëren over uitgangspunten bij het onderhoud, de restauratie, de completering en de verplaatsing van molens.

² Visser 2006-2007. Het werk van Visser is ook om een andere reden interessant in de context van dit essay. In haar project *Detitled* laat ze oude design-objecten zien met gebruikssporen. Daarmee probeert ze de commerciële verering van het 'origineel' ter discussie te stellen en te laten

44 Nijhof 1983.

45 Overigens is er intussen natuurlijk ook aandacht voor dit erfgoed. Opmerkelijk is echter dat de interesse voor (vroeg-)industriële erfgoed in het algemeen en voor gemalen, stuwen en waterwerken in het bijzonder zich heeft georganiseerd buiten de vele verenigingen en stichtingen op het gebied van het behoud van molens.

46 Rooijackers 2004, 10. Een mooi, in zijn ogen 'berucht', voorbeeld geeft Nijhof 1983, 49 (molen De Hoop in Rotterdam). Reclames op molens lijkt geen wijdverbreid fenomeen geweest te zijn.

47 De daadwerkelijke vernietiging van molens in de twintigste eeuw wordt op vele plaatsen beschreven; getalsmatig het beste in Bakker 1989. De intellectuele, modernistische aversie tegen molens krijgt enige aandacht in Tillema 1975, 467 noot 12. Interessant in mijn ogen als nader onderwerp van studie is de vraag hoe de zorg voor de Nederlandse molen in de loop van de twintigste eeuw tot stand is gekomen in een coalitie van molenaars, lokale notabelen en landelijke politici.

48 Zo wordt bijvoorbeeld de gedeeltelijk door wegen en spoorlijnen ingebouwde poldermolen van Wadenoijen beschreven als '*een symbool van hoe de moderne tijd heeft gewonnen van de historie*' en mede daarom moet hij verplaatst worden naar een natuurgebied (Endedijk 2004).

49 RDMZ 1991, 01-14.

50 Soms is ook duurzaam, 'allochtoon', tropisch hardhout in het spel, zoals bij de vervanging van de vijzel of schroef van de molen De Jonge Held in Leegkerk (Molens 2005 (77), 6)

51 Van Hunen en van Reeuwijk 2007, 10-11.

52 Stokhuyzen 20076, 87 (Alkmaar) en www.molendatabase.nl/nederland/molen.php?nummer=1284 (Ten Boer).

53 RDMZ 1991, 01-12.

54 Toevallig is zeer onlangs, in augustus 2007, het oude station van Houten over 150 meter verplaatst (zie <http://www.stationopwielen.nl>) als een antwoord op de verdubbeling van het spoor tussen Utrecht en Den Bosch.

55 Ook de belevingswaarde speelt mee en

tegenwoordig doet in deze discussie ook de cultuurhistorische waarde van de molen in relatie tot zijn omgeving zijn entree.

56 Nijhof 1983, 146.

57 Zie de voorbeelden met foto's in Nijhof 1983, 148.

58 In Laag-Keppel staat bijvoorbeeld een Friese spinnenkop.

59 Endedijk 2004, 4-7.

60 RDMZ 1991, 01-17.

61 Keunen 1997, 261.

62 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1966, 22-24.

63 Molen De Koe in Ermelo (Nijhof 1983, 146, die spreekt over 'het toppunt van verloederings'). Deze molen is in 1990 grotendeels afgebrand; er bestaan plannen tot herbouw. Herbestemming van molens wordt nog steeds gezien als een te vermijden mogelijkheid. Zie Roose s.a., 121-123 en 123-126 voor uiteenlopende, nieuwe exploitatie-mogelijkheden op het raakvlak van toerisme, oorspronkelijke functie en nieuwe bestemming.

64 RDMZ 1991, 01-3.

65 Bakker 1989, 14 en Stokhuyzen 20076, 26.

66 www.molendatabase.nl.

67 Keunen 1995.

68 Bakker 1989, 12.

69 www.eerdsemolen.nl.

70 Een voorbeeld is molen De Ooievaar in Terwolde, afgebrand in 1973 en weer opgebouwd in 1990.

71 Andere replica's zijn te vinden in bijvoorbeeld Bourtagne, Brielle ('t Vliegend Hert), Zaanstad (Het Jonge Schaap) en Heerenveen (De Tjonger-molen). Deze lijst is zeker niet uitputtend.

72 www.molendatabase.nl en www.molens.nl (onder Het molenbestand).

73 Het is hier niet de plaats om een soortgelijke vergelijking ook voor andere monumentcategorieën te maken. Het is echter wel belangrijk te constateren dat zo'n vergelijking voor vele andere monumentsoorten waarschijnlijk geheel anders uit zal vallen, hoewel er ook in de Nederlandse monumentenzorg (nog steeds) in het algemeen

een verschil zal zijn tussen ideologie en praktijk. Zo worden orgels bijvoorbeeld sinds het begin van de jaren tachtig grotendeels volgens de vigerende en hierboven beschreven restauratiefilosofie behandeld (RACM 2007).

74 Gerard van Wezel (RACM) wees mij in dit verband op een tweetal notities van zijn hand: Het restaureren van molens december 1976, en De bescherming van windmolens gezien vanuit een molenbouwhistorische invalshoek, 21 april 1995.

75 Keunen 1997, 262.

76 Zie bijvoorbeeld Denslagen 1990.

77 ICOMOS National Committees of the Americas. Onderstaande citaten zijn in dit document te vinden (www.icomos.org/docs/san_antonio.html). Vergelijk Van Mensch 1997.

78 Stam 2006. Vergelijk overigens Denslagen, 1990, 35: 'de monumentenzorg beschermt geen denkbeelden, maar gebouwen'.

79 Beschermheer van vereniging De Hollandsche Molen is Z.K.H. Prins Friso van Oranje-Nassau; hij is daarmee opvolger van zijn vader Z.K.H. Claus Prins der Nederlanden.

80 Vergelijk Van 't Hof, in druk.

81 Vergelijk Roose s.a., 99-100.

82 Vergelijk Roose s.a., 116-118.

83 Het gaat hier dus nadrukkelijk niet alleen om een zoektocht naar (zeer) oude bouwmassa's.

84 De recente publiciteit rond een groep van drie, wellicht vier (aanstaande) verplaatsingen in Zoeterwoude en Leiderdorp maakt duidelijk welke urgentie dit probleem kent (NRC 19-7-2007: 'Zuid-Holland verplaatst molens voor snelweg').

85 Zie hierboven.

86 Molens 2006 (82), 6-7. Curieus in het licht van de gebruikelijke uitgangspunten bij molenrestauraties worden de initiatiefnemers wel aangesproken op de 'onomkeerbaarheid' van de ingrepen die zij voorstellen.

